

Antisemitisme i Sverige
af Morten Thing

[*Arbejderhistorie* 4/00, S. 146-151.]

Henrik Bachner: *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm, Natur och Kultur, 1999, 558 s.

Da min mor i oktober 1943 flygtede fra jødeforfølgelserne i Danmark, tog Sverige imod hende og flere tusinde andre danske jøder. Jeg har altid tænkt på Sverige med taknemmelighed og i de senere år har jeg tænkt på, hvor vi kunne flygte hen i dag, hvis det skulle blive nødvendigt. Min mor fortalte imidlertid også, at da de ankom til Sverige, var der en studenterdemonstration i Lund, som gik med skilte, hvor der stod: "Det svartnar i Sverige".

Den historie er løbet mig i tankerne flere gange i de sidste par år, hvor Sverige og svenskerne har været optaget af den svenske nazismes og den svenske antisemitismes historie. Hvor den vestlige verden er ved at bringe den anden verdenskrig til afslutning med hensyn til erstatninger, skylder det ene historiske opgør henover landene efter det andet. I USA er man fuldstændig fikseret på Holocaust, mens vi i Danmark diskuterer behandlingen af de jødiske flygtninge her med de oplysninger, som Örn Vilhjalmur Vilhjalmsons artiklerⁱ og Lone Rünitz' bogⁱⁱ har bragt frem. Sverige var ikke med i krigen og måtte for at opretholde sin neutralitet indgå kompromisser af en art, som var alt andet end helt modige. Flere nye videnskabelige undersøgelser har taget netop kontinuiteten i den svenske nazisme og antisemitisme op.ⁱⁱⁱ

Mest opsigt har Lund-historikeren Henrik Bachners doktorsafhandling *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945* vakt. Når han kalder sin bog *Återkomsten* så skyldes det, at antisemitismen i Sverige var umulig efter 1945, ligesom her. Men bogens budskab er: den kom igen, den kom bare ikke igen som et højrefløjsfænomen, men som et venstrefløjsfænomen efter 6-dages krigen i Mellemøsten i 1967. Denne særlige kontinuitet og denne skiften politisk fortegn har gjort bogen til genstand for en del offentlig debat i Sverige.

Bachners bog bygger på et stort kildemateriale og laver en række snit i historien. Et første snit er reaktionerne på mordet på FN-mægleren Bernadotte i Palæstina i 1948. Et andet snit er antizionismen på den svenske venstrefløj omkring 1970. Et tredje er debatten omkring Holocaust-benægteren Faurisson, og et sidste er reaktionerne på Israels invasion af Libanon i 1982.

Bachners bevisførelse er meget ubehagelig. Han viser hinsides enhver tvivl, at der fandtes en utvetydig antisemitisme på den svenske venstrefløj i kritikken af Israel, Israels forhold til palæstinenserne og Israels politik i Mellemøsten. I sit udtryk udviser den tillige ofte tegn på at grænserne mellem 'Israel' og 'jøder' flød tilstrækkeligt til at det lignede helt almindelig antisemitisme. Denne bevisførelse er ikke blevet anfægtet heller af hans kritikere i Sverige, mig bekendt. Eksempelvis skrev Göran Rosenberg, forfatter til bogen *Det förlorade landet*,^{iv} antizionist og tidligere aktiv på den svenske venstrefløj: "Mest iögonfallande är kanske konstnären Lars Hillersbergs Stürmerinspirerade "sionister" i tidskriften Puss, men skriftliga motsvarigheter var inte svåra att finna i tidens vänsterradikala press och propaganda." (*Dagens Nyheter* 7.1.00)

Det særlige ved Bachners afhandling er, at den i sin metode bevæger sig i en dialektik, som underbygger bevisførelsens troværdighed. F.eks. erkender han palæstinenserens situation, og at den bygger på faktiske modsætninger. Og når det gælder forståelsen af antisemitismen som fænomen, er han ikke blind for, at den dækker over meget forskellige forhold og skriver: "Varje manifestation måste förstås utifrån sin egen specifika kontext." (s. 21) Sagen er imidlertid, at hans faktiske argumentationspraksis på afgørende

punkter modsiger denne *historisering* af feltet - og at når man får øje på dette forhold, viser det sig yderligere, at denne modsigelse afslører en dybtgående indre modsigelse mellem en ideologisk tilbøjelighed og det som hans materiale faktisk udsiger.

Spørgsmålet er af afgørende metodisk og teoretisk karakter. Almindeligvis opfattes antisemitismen som et 'kontinuert' fænomen, et fænomen som er lige så 'evigt' som jøderne selv. 'Den evige jøde', der i sig selv er en antisemitisk opfindelse, har sin modsvarighed i mange jøders selvopfattelse, ikke mindst i den selvopfattelse som finder udtryk i zionismen. Den udtrykker det forhold, at jøderne er et folk, som uanset hvor det bor afstedkommer uvilje, modvilje, forfølgelse eller udryddelse. Derfor bør det jødiske folk etablere sig som et regelret folk på sit eget landområde og herigennem udrydde antisemitismen. Selvom Bachner understreger det 'diskontinuerte' og det 'historisk specifikke' ved antisemitismen, så deler han grundlæggende zionismens opfattelse af det jødiske folks enhed og af antisemitismens sammenhæng med jødernes eksistens. Selvom det er rigtigt at sige, at jøderne udgør et folk, er det helt i skoven ikke at indse at jøderne udgør flere folk. Multikulturaliteten og iøvrigt også de politiske slagsmål i Israel viser dette til fulde. Derudover eksisterer antisemitismen *uafhængigt* af jøderne. I Danmark var der antisemitisme i kalkmalerierne i flere hundrede år uden at der boede jøder her. I Polen lever antisemitismen i bedste velgående uden *levende* jøder.

Den indre modsigelse i Bachners opfattelse af det fænomen, han udforsker får et række konsekvenser, som er nok så iøjnefaldende. Han synes opsat på - for nu ikke at bruge det grovere ord besat på - at kunne vise en kontinuitet fra nutidens svenske venstreorienterede tilbage til deres ophav i marxismen. Det er så at sige den ikke-udtalte politiske dagsorden for hans projekt. Han mener, at flere af de socialistiske ledere (han nævner Jean Jaurès, August Bebel, Eduard Bernstein og Robert Owen) var "judarnas närmaste allierade i kampen mot antisemitismen" (s. 172). Heroverfor står imidlertid at "Den marxistiska eller kommunistiska rörelsen har en radikalt annorlunda historia i förhållande till judarna, judendomen och sionismen" (s. 173). Denne deling er en spejling af den klassiske antisemitisme, blot med omvendt fortegn. Den findes næsten ordret hos Otto Weininger. Her er den første gruppe blot ikke-jødisk, mens den anden er jødisk. Og allerede konstruktionen af de to udsagn viser det problematiske i hans forehavende. For hvordan skal vi forklare at marxister som Bebel og Jaurès ikke var antisemitter? Også de jødiske socialistpartier var marxistiske, hvordan skal vi så forstå dem? Og hvis der er en sådan grundlæggende kontinuitet mellem marxisme og kommunisme, hvorfor var socialdemokratiene (som var marxistiske helt frem til første verdenskrig) så forskellige fra kommunistpartierne?

Konstruktionen viser at Bachner på dette område ikke ved hvad han taler om og erstatter sin manglende indsigt med en oprindelsesmyte, oven ikøbet en falsk sådan. Den består i at vise, at Karl Marx var antisemit, og at det er gennem selve marxismen at antisemitismen har spredt sig i arbejderbevægelsen og videre til venstrefløjen. Oprindelsesmyten konstrueres på en læsning af Marx' artikel 'Zur Judenfrage' fra 1843-44. Hans læsning konkluderer at artiklen er "fundamentalt antijudisk" (s. 250), at antisemitismen er kernen i Marx' samfundsteori og at samfundets frigørelse betyder "att den existerande judenheten ska undanröjas från samhället" (s. 181, citat fra Paul Lawrence Rose med tilslutning). Efter nu at have 'påvist' Marx' antisemitisme projicerer Bachner sit resultat ud på resten af forfatterskabet med en sætning som: "Även om Marx aldrig mer skulle komma att uttrycka sig så explicit i "judefrågan" som i denna text, finner vi spår av hans antisemitism i såväl en rad senare publikationer och artiklar som i hans privata korrespondens" (s.181f.).

Bachners læsning af 'Zur Judenfrage' er i virkeligheden sigende for hans grundlæggende tendens til kontinuitetstænkning. Havde han kendt til Marx' forfatterskab og blot overfladisk kendt andre fortolkningstraditioner end de antimarxiske som ønsker at indlæse antisemitisme, så havde han indset, at artiklen ikke udtrykker den historiefilosofi som den

socialdemokratiske tradition identificerer med 'marxismen', ejheller med den tankeverden som findes i *Kapitalen*, som igen ikke er den samme som den historiefilosofiske Marx. Alligevel ved han at indeni 'marxismen' findes et væsen som er antisemitisk.

'Zur Judenfrage' blev ikke alene skrevet før Marx havde udviklet sin historiefilosofi og sin økonomiske teori, den er skrevet ind i en meget speciel konjunktur. I 1842 havde den preussiske indenrigsminister fremsat et forslag, som ville have isoleret jøderne fuldstændigt. Samme år begyndte den 24-årige nyuddannede filosof Karl Marx at skrive i det liberale blad *Rheinische Zeitung* og fra oktober 1842 blev han chefredaktør for bladet. Han brugte bladet i kampen for jødernes politiske rettigheder. Han fik et rygte som en projødisk redaktør (hvilket hans jødiske navn næppe har gjort mindre), og rabbineren i Köln henvendte sig således til ham i marts 1843 for at få ham til på jødernes vegne at forfatte et bønsskrift, hvilket Marx lovede. Én af de andre unghегelianere, Bruno Bauer, skrev i 1842 et bidrag til diskussionen, som imidlertid blev forbudt af censuren. I stedet udkom artiklen som pjece i marts 1843. Marx' 'Zur Judenfrage' er en anmeldelse af denne pjece samt én Bauer havde udgivet om samme emne i Schweiz samme år. Marx er kritisk overfor Bauers forestilling om, at jøderne må opgive deres religion for at blive politisk frie. Tværtimod mener han, at de sagtens kan opnå politisk frihed og samtidig tro på deres gud. Men han udvider herfra kritikken og fremsætter den idé, at jødernes særlige livsform i småt, pengeudlåningen og handlen, er karakteristisk for samfundet i stort. Og kun gennem en ophævelse af denne *samfundsform* vil føre til egentlig frihed. I overenstemmelse med tidens antisemitiske sprog kalder Marx denne samfundsform for 'jødedom' og for 'sjakren'. Og han bruger det hegelske udtryk 'Aufhebung', ophævelse, om nødvendigheden af en samfundsmæssig ændring. Dette 'Aufhebung' misforstår Bachner via en klodset svensk oversættelse (han har tydeligvis ikke læst den tyske original^v) en empirisk ophævelse, dvs. bortskaffelse eller måske ligefrem tilintetgørelse. Jeg kan ikke her gå mere i detaljer men må henvise til en detaljeret kritik af Werner Schmidt som vil blive offentliggjort i tidsskriftet *Arkiv* nr. 80 (og i *Dagens Nyheter* 15.12.99, svar fra Bachner 22.12.99 og gensvar 4.1.00), en kritik som ikke efterlader nogen tvivl om Bachners misforståelser.

Bachners forståelse af antisemitismen er grundlæggende præget af Paul Lawrence Roses bog *Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner* (Princeton 1990), en forståelse, som også præger Goldhagens bog *Hitler's Willing Executioners*. Hvis Bacher havde konsulteret fagpressens anmeldelser, ville han have set en meget kritisk modtagelse af Roses bog, fordi hans forståelse af det tyske samfunds og antisemitismens udvikling er meget rudimentær. Men lad mig blot for sammenhængens skyld gøre opmærksom på, at for Rose betyder ord som 'Aufhebung', 'Untergang', 'Ausrottung' og 'Vernichtung' allesammen 'destruction'. For ham er 'assimilation' og 'gasning' principielt det samme, nemlig 'destruction'. En så forfærdende mangel på historisk sensibilitet har Bachner lukket ind ad bagdøren.

Var Marx antisemit, sådan som mange hævder det? Marx' ytringer i brevene og forskellige steder i manuskripterne lader næppe nogen tvivl om, at han anså f.eks. tyrkerne for mindre egnet til fremskridt og måske heller ikke tiltroede andre folkeslag den store rolle i fremskridtet. Hans ytringer om Lasalle i breve er heller ikke fri for udtryk som kunne tolkes som racistiske. Men man skal hertil lægge, at hans datter Laura faktisk blev gift med en mulat, og at Marx i den anledning gav udtryk for, at han mente dette at blande racerne var den rigtige måde at afskaffe racefordomme på. Efter min læsning kan man ikke forstå hans udtalelser om jøder uden at se dem på baggrund af at selv er jøde. Han og Engels udviklede et frisprog, som ikke kan tages på ordet uden at indregne det frisprog som netop jøder tillader sig. Helt afgørende er det imidlertid for Bachners argumentation, at selvom han havde haft ret med hensyn til indholdet i 'Zur Judenfrage', så kunne man ikke have brugt det som bevis på hvordan 'marxismen' gjorde arbejderbevægelsen antisemitisk af den simple grund, at det er en tekst som stort set ingen betydning har haft. Den kommer først i søgelyset for alvor med

renæssancen for ungdomsskrifterne i 1960erne. Skal man fastholde at det er marxismen, som udvikle antisemitismen, må man operere med et indre *væsen* i marxismen, som ikke lader sig dokumentere, men som giver sig symptomale udslag i antisemitisme. Man måtte med andre ord give afkald på at læse Marx historisk.

Kontinuiteten: Marx-'Zur Judenfrage'-marxismen-70ernes venstrefløj lider imidlertid under nogle andre problemer. Det første problem leverer Bachner selv indirekte beviset for, selvom han ikke tematiserer det åbent: den antisemitisme han dokumenterer hidrører fra den del af den svenske venstrefløj, som var *marxistisk-leninistisk*. Det var blandt ml'erne denne særlige form for antizionisme fungerede. Han viser nemlig *ikke* at venstrefløjen med dens forskellige tolkinger af Marx som sådan var antisemitisk, ikke at antizionisme automatisk er antisemitisme. Men det er hans egen opfattelse at han gør. Og lige netop dér blev han angrebet af Göran Rosenberg (*Dagens Nyheter* 7.1.00, svar 2.2.00 og gensvar 13.2.00). Marxisme-leninisme og maoisme er ikke det samme som marxisme, og venstrefløjen kan ikke sammenfattes under ét sammenhængende begreb. Endelig: Ikke alene gælder hans analyse ikke hele den svenske venstrefløj, den gælder heller ikke hele venstrefløjen *uden* for Sverige. Den gælder således ikke i nævneværdig grad for Danmark. Faktisk gælder analysen ikke engang maoisterne generelt i Danmark.

Denne indre modsigelse fører til en række sammenhængende spørgsmål: hvorfor er marxist-leninisterne (maoisterne) i Sverige mere modtagelige for antisemitisk tankegods end ikke-maoisterne? Hvorfor er maoisterne så meget stærkere i Sverige end i Danmark? Og hvorfor er antisemitismen kun et sporadisk fænomen i forbindelse med antizionismen i Danmark selv blandt maoister?

Disse spørgsmål rejser Bachner ikke, formentlig fordi de falder uden for hans erkendelsesinteresse og fordi hans perspektiv ikke er komparativt. Han efterlader det indtryk, at alle på den antizionistiske venstrefløj var antisemitter, også f.eks. en Göran Rosenberg eller en Björn Afzelius. Jeg tror også at spørgsmålene er vanskelige at besvare udtømmende, men måske kunne nogle forsøgsvisе svar klargøre om der er forskelle mellem venstrefløjen i de to lande, forskelle som måske kunne flytte fokus i analysen fra 'skyld' til 'historie'.

Ved at rejse spørgsmål om forskellene mellem de skandinaviske venstrefløje, som vi tit antager ligner hinanden^{vi}, stiller man spørgsmål om tilsyneladende kontinuerede eller homologe fænomener også kan forstås i en anden og mere modsætningsfyldt ramme. Efter min mening må man for at forstå forskellene mellem venstrefløjene også forstå forskellen mellem fænomener som arbejderbevægelserne, de radikale intellektuelle bevægelser og de nationale religiøsiteter. Hvis vi holder os til forskellen mellem Danmark og Sverige, er det f.eks. tydeligt, at den svenske arbejderbevægelse fra begyndelsen stod i et nært forhold til afholdsbevægelsen og herigennem også til sekterne, et forhold som fuldstændig mangler i Danmark. Afholdet og puritanismen spiller en meget større rolle for oppositionskulturen i Sverige. Ser vi på radikalismen i 1880erne var den meget svag i Sverige. Og ser vi på mellemkrigstidens radikale bevægelse gælder det samme: den kulturradikale bevægelse i Sverige var svagt udviklet og manglede ikke mindst den magt-kritik, som var så central i Norge og i Danmark, et fravær som i stedet motiverede de radikale svenske intellektuelle til at gå ind i Socialdemokratiet. Og ser vi på opbygningen af kirken, så er det centralt, at i Danmark stækkes sekternes magt afgørende gennem integrationen af de to største i Folkekirken, mens den svenske statskirke i høj grad stimulerer sekternes selvstændige og opposistionelle liv. Lennart Lundmark har engang i en interessant bog vist, at Korpela-bevægelsen stimuleredes af de samme forhold i det nordsvenske samfund, som SKP, der havde stor fremgang netop omkring 1932.^{vii} Langt henad vejen overtog arbejderbevægelsen forvaltningen af et religiøst potentiale gennem sin utopiske tænkning. I Danmark resulterede denne videreførelse i en voldsom sækularisering hjulpet stærkt af at de 'folkelige bevægelser' var indenfor folkekirken og mainstream-religiøsiteten. I Sverige (og også i Norge) var oprøret

mod Statskirken ikke mindst folkelige bevægelser, men også sekteriske bevægelser. Denne nexus fortsatte efter Socialdemokratiet overtog den centrale rolle i samfundet, som kirken tidligere havde. Venstrefløjen i Sverige (og Norge) videreførte i en vis udstrækning den sekteriske tradition som byggede videre på puritanismen og modstanden mod statskirken og Stockholm (og Oslo). Denne sekteriske nexus gjorde marxismen-leninismen (med sin autoritære og puritanistiske karakter) meget bedre egnet som oppositionskultur og den tillod muligvis at gamle antisemitiske stereotyper fra den sekteriske kultur kunne genoplives, men nu ikke længere i en religiøs kontekst, men en politisk.

Der er naturligvis andre determinanter end traditionen som er vigtige, når man skal skrive næsten-samtidshistorie. Identifikationen mellem maoismen og tredje verden er naturligvis vigtig. Her peger jeg blot på komparationen mellem de tre skandinaviske lande som en mulighed for at fastholde det specifikt historiske ved venstrefløjen i de tre lande.

I Danmark slog ML-bevægelsen aldrig igennem i samme grad som i Sverige (og i Norge). Derimod blev VS som udtryk for kontinentale ny-venstrebevægelser noget som adskilte Danmark fra Sverige (og Norge). I Sverige blev ny-venstre-tendenserne i et vist kontrolleret omfang inkorporeret i VPK og altså fusioneret med den gamle marxisme-leninisme dér. Det danske venstrefløjsmiljø var som ungdomskultur meget mere sammenflydende med ungdomsoprøret i sin stil (f.eks. påklædning), men også i sit forhold til hash og prioriteringen af kollektiverne. Selv den danske maoisme var påvirket af denne forskel. Det er svært ikke at trække forbindelserne tilbage til traditionen, når vi skal forstå forskellene.

Forskelle er imidlertid ikke Bachners styrke. Hans blindhed for forskelle og modsætninger hænger såvidt jeg kan se sammen med en skjult politisk dagsorden og en skjult metodisk forkærlighed for 'kontinuitetstesen' i forståelsen af antisemitismen. Den skjulte politiske dagsorden er, at arbejderbevægelsen og med den marxismen og venstrefløjen har været vigtige agenturer for udspreddelsen af antisemitisme. Ved at homogenisere sine (rigtige, men lokale) forskningsresultater vil han ved association puste resultaterne op i universel målestok. Han vil gøre venstrefløjen og bagud kommunismen og arbejderbevægelsen *ansvarlig*. Det handler altså om *skyld*. Problemet er kun det, at det ikke passer. Selvom det er rigtigt, at flere af de kommunistiske regimer var antisemitiske (det sovjetiske f.eks.) så gælder det langt fra de enkelte partier uden for Østeuropa som sådan, som ofte førte an i kampen mod antisemitismen. Selvom det er rigtigt, at nogle af de svenske maoister var antisemitiske, gælder det ikke alle svenske antizionister eller alle antizionister. Konstruktionen dækker f.eks. over det forhold at indtil 6-dages-krigen i 1967 var venstrefløjen jødernes vigtigste politiske allierede. Alliancen med konservatismen er af meget ny dato og afspejler, at Israel har allieret sig med USA, og at de amerikanske jøder har svinget fra underklasse til middelklasse, fra venstrefløj til establishment.

Antisemitismen har grundlæggende ikke noget med jødernes eksistens at gøre. Den kan være destruktiv for jøderne, men er ikke skabt af deres tilstedeværelse. Den trives som sagt udmærket uden at der er jøder. Antisemitismen må forklares ud fra drivkræfter i de enkelte samfund, og på trods af de uniforme udslag dækker den over *meget forskellige* historiske forhold. Forestillingen om *den evige jøde* (og dermed den evige antisemitisme) er skabt af kristne, europæiske forhold. Idéen om at jøderne udgør ét folk, som altid afstedkommer den *samme* antisemitisme hvor de end kommer frem er simpelthen en antisemitisk klassiker. Bachner og med ham utallige moderne forskere, både jøder og ikke-jøder, abonnerer på forestillingen om denne kontinuerte, homogene og evige antisemitisme. Det er på tide at bringe historiciteten ind i udforskningen også af moderne jødisk historie.

Det gælder også selve *karakteren* af den venstrefløjsantisemitisme, som Bachner taler om. Uanset hvor ubehagelig den er, må også den forstås som netop *forskellig* fra andre antisemitter og som *tidsbunden*. Dens grundlæggende betingelse er således eksistensen af en jødisk stat. Alene dermed adskiller den sig fra alle tidligere antisemitter. Dens funk-

tionsmodus er at udviske skellet mellem *jødisk* og *israelsk*. Men præcis dette skel er jo indskrevet i zionismen selv: det er simpelthen grundantagelsen i zionismen. De to strømninger deler på denne vis grundlæggende holdninger blot med modsat fortegn. Blandt de former venstrefløjsantisemitismen antager er, at den parallelliserer israelsk politik med nazistisk politik. Igen er dette i høj grad et spejl af zionistisk (især israelsk, men også tydelig i USA) politik i 70erne, hvor f.eks. Menachem Begin kaldte PLO en ny-nazistisk organisation og Sadat for Nilens Hitler. Denne spejlrelation skal ikke tjene til at 'fjerne skyld', men til at bryde de tilsyneladende enshed som termen 'antisemitisme' producerer.

Uanset disse indevendinger er Bachners bog af en karakter som man måtte ønske sig for den forhåbentlig kommende litteratur om 70ernes og 80ernes venstrefløj. Hvad den mangler af metodisk dybde har den i empirisk. I modsætning til f.eks. Kim Salomons bog om den svenske FNL-bevægelse har den en empirisk dybde som tillader at fortsætte diskussionen og at være uenig uden at afvise de egentlige forskningsresultater.

i. Örn Vilhjálmur Vilhjálmsson: Vi har ikke brug for 70.000 jøder, *Rambam* 7/1998/ s. 41-56 og Hvad gemmer arkiverne?, *Berlingske Tidende* 22.1.99.

ii. Lone Rünitz: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*, Kbh. 2000.

iii. Heléne Lööv: *Nazismen i Sverige 1980-1997: den rasistiska undergroundrörelsen: musiken, myterna, riterna*, Stockholm; Bosse Schön: *Svenskarna som stred för Hitler: ett historiskt reportage*, Stockholm 1999; Lena Berggren: *Nationell upplysning: drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999; Lars M. Andersson: *En jude är en jude är en jude-: representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930*, Lund 2000.

iv. Göran Rosenberg: *Det förlorade landet: en personlig historia*, Stockholm 1996; da. overs. 1998.

v. Se teksten i *MEGA*², I,2, Berlin 1982 og ikke mindst kommentarerne i *Apparat*-bindet I,2.

vi. Se f.eks. Kim Salomon: *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, 1996, som går ud fra at den svenske og den danske Vietnam-bevægelse var homologe bevægelser. Se hertil min anmeldelse i *Arbejderhistorie* og Urban Lundbergs og Klas Åmarks i *Häftan för Kritiska Studier* 2/97, s. 51-69.

vii. Lennart Lundmark: *Protest och profetia: Korpelarörelsen och drömmen om tidens ända*, Lund 1985.